

ULUSLARARASI TİCARİ TAHKİMLE İLGİLİ ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİNİN ÇEVRESEL BOYUTU ÜZERİNE

Yusuf ŞAHİN*

ÖZET

Türkiye geçen on yıl boyunca bazı tahkim sözleşmelerini ve iki taraflı yatırım anlaşmalarını imzaladı ya da onayladı. Bu sözleşmeler ve anlaşmalarla uyumlu olması için Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının bazı maddeleri (14 Ağustos 1999 tarihinde kabul edilen) 4446 sayılı yasayla değiştirilmiştir. Bu makalenin amacı, yapılan bu anayasal değişikliğin çevrenin yönetsel yargı tarafından korunmasını etkileyip-etkilemediğini değerlendirmektir. Bu amaçla, makalede öncelikle çevrenin yönetsel yargı tarafından korunması üzerinde durulmakta, daha sonra anayasal değişiklik öncesi süreç özetlenmektedir. Bu bilgilerden sonra, makalenin kalan kısmında, anayasal değişiklik sonrası gelişmeler ışığında, anayasal değişikliğin çevrenin yönetsel yargı tarafından korunmasının düzeyini etkileyebilip-etkileyemeyeceğinin bir değerlendirmesi yer almaktadır. Gelecekte çevresel sorunların artışının basitçe anayasal değişiklikle ilişkilendirilemeyeceği sonucu çıkarılabilir. Ayrıca, yönetsel mahkemeler tarafından çevrenin korunmasının hala mümkün olduğu ileri sürülebilir.

ABSTRACT

Turkey, during the last decade, has signed or ratified some arbitration conventions and bilateral investment treaties. Some articles of Constitution of Turkish Republic has amended by the Law 4446 (dated August 14, 1999) in conformity with these conventions and treaties. The purpose of this paper is to assess whether this constitutional amendment can affect protection of environment by administrative courts. Towards this goal, the paper first explains the protection of environment by the administrative courts, and then summarizes previous process of the constitutional amendment. After laying this groundwork, the remainder of the paper presents an assessment of whether the constitutional amendment can affect the level of protection of environment by the administrative courts in light of subsequent developments of the constitutional amendment. It is concluded that increasing of environmental problems in the future can not be simply connected with the constitutional amendment. Further, it is maintained that the protection of environment by the administrative courts are still possible.

I. GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun¹ ile Anayasanın 47., 125. ve 155. maddelerinde değişiklik yapılmıştır. Bu yasa kamuoyunda daha çok "uluslararası tahkim" (uluslararası ticari tahkim kastedilmektedir) getiren Anayasa değişikliği olarak bilinmektedir. Oysa yapılan değişiklikler uluslararası tahkimle sınırlı kalmamıştır.

* Araş.Gör., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

¹ 13 Ağustos 1999 tarih ve 4446 sayılı bu yasa, 14 Ağustos 1999 tarih ve 23786 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Ancak bu yazıda Anayasa değişikliğinin neler getirdiği ya da neler götürdüğü üzerine bir tartışma yürütülmeyecek, sadece, Anayasa değişikliğinin çevreyi koruma ve geliştirme alanında yönetsel yargıyı (özellikle Danıştay'ı) işlevsiz bıraktığı tezinin gerçekleri tam olarak yansıtmadığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Çevrenin korunması ve geliştirilmesi konusunda yönetsel yargı organlarının son yıllarda oldukça olumlu kararlar verdiği bilinmektedir. Bu olgudan hareketle bazı kimseler ve çevreler, Anayasa değişikliği ile ortaya çıkan yeni durumda, çevrenin korunması ve geliştirilmesinde yönetsel yargının (özellikle Danıştay'ın) işlevsiz kalacağını ileri sürmektedirler. Bu yazıda bu yargının iki açıdan gerçekleri yansıtmadığı üzerinde durulacaktır: (1) Ortaya çıkan yeni durumda yönetsel yargının işlevi tamamen ortadan kalkmamaktadır. (2) "Bizatihi" (uluslararası ticari tahkim de dahil) tahkim kurumu çevrenin korunması ve geliştirilmesi açısından "nötr"dür.

Ayrıca, çevrenin korunmasında adli yargının da –en az yönetsel yargı kadar, belki de daha fazla- duyarlı davrandığı da söylenebilir. Çevre konusunda Danıştay'ı bu kadar ön plana çıkarmak adli yargıya karşı haksızlık olacaktır. Çevre üzerine vermiş olduğu davalarda Danıştay'ın son on yılda -Yargıtay'a göre- daha çok ön plana çıkması, dünyada ve Türkiye'de artan çevre bilincine paralel bir gelişmenin ürünü sayılmalıdır. Oysa Yargıtay'ın oldukça uzun süredir çevreyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili bir çok kararının bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.²

II. ÇEVRENİN İDARİ YARGI YOLUYLA KORUNMASI

1982 yılında kabul edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 56. Maddesinde "herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir" dedikten sonra "çevreyi geliştirme, çevre sağlığını koruma ve çevre kirlenmesini önleme" ödevini devlete ve vatandaşlara yüklemektedir. Devletin ise çok genel anlamda yasama, yürütme ve yargıdan oluştuğunu biliyoruz. Yasama organı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi çevrenin korunması için gerekli olan yasal düzenlemeleri yaparak çevrenin korunmasına katkıda bulunacaktır. Yürütme ise bir taraftan yasalara dayanarak çıkardıkları yasa-altı metinlerle diğer taraftan da yasa ve yasa-altı düzenlemelerin uygulanmasını sağlayarak çevrenin

² Yargıtay, gerek çevreyle ilgili olan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu gibi kanunlara uyulmaması sonucu ortaya çıkan ceza davaları, gerek kaynağını komşuluk hukukundan ve mülkiyet hakkının kullanımından alan tazminat davaları yoluyla 1930'lı yıllardan bu yana çevreye ilişkin pek çok karar vermiştir. R. Erim, "Türkiye'de Yasama, Yürütme ve Yargının Çevre Sorunlarına Yaklaşımları", *İnsan Çevre Toplum*, içinde (Ed.) R. Keleş, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992, s.280-281. Yargıtay'ın çevreyle ilgili karar örnekleri ve geliştirmiş olduğu kriterlerle ilgili geniş bilgi için bkz. E. K. Boyacı, "Mahkeme Kararlarında Çevre Sorunları", *Yargıtay Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 1-2, 1990, s.153-191.

korunmasına katkıda bulunacaktır. Yargı ise gerek özel gerekse kamu hukukuna dayalı olarak çevre ile ilgili sorunları çözerek, çevrenin korunmasına yardımcı olacaktır.

Yargının çevrenin korunması konusundaki katkısı doğrudan değil dolaylı bir katkı şeklinde olmaktadır. Ancak, özel hukuk alanında Yargıtay'ın, kamu hukuku alanında da Danıştay'ın yüksek mahkeme olarak almış olduğu İçtihadı Birleştirme Kararları ile uygulamaya doğrudan etki etme olanağına da bulunmaktadır.

Yargı yoluyla çevrenin korunmasını birincisi kamu hukuku, ikincisi de özel hukuk açısından olmak üzere iki ana başlık altında incelemek mümkündür. Fakat burada (Anayasa değişikliğiyle ortaya çıkan durumu daha iyi anlayabilmek için) çevrenin korunması konusunda yönetsel yargının yerini kısaca belirtmek gerekmektedir.

1. Yönetsel Yargı Yoluyla Çevrenin Korunması

Kamu hukuku ile ilgili bir çok yasal düzenlemenin çevrenin korunması ile ilgili hükümler içerdiğini görmekteyiz.³ Yönetsel yargının çevre koruma konusundaki katkıları iki şekilde ortaya çıkabilmektedir. Bunlardan birincisi “iptal davası” yoluyla çevrenin korunmasıdır. İptal davası, hukuka aykırı bir yönetsel işlemin yönetsel yargı yerlerince iptal edilmesini sağlayan bir dava türüdür.⁴ Yönetsel işlemler ise, yönetim hukuku alanında, yönetimin tek yanlı irade açıklaması ile hukuksal sonuç yaratan işlemlerine denmektedir.⁵ Eğer yönetimin belli bir eylemi ya da işlemi, hava kirlenmesi örneğinde olduğu gibi, yurttaşların sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkını olumsuz yönde etkiliyorsa, bu yönetsel eylem ya da işleme karşı, yurttaş, yönetsel yargı yerlerine başvurarak iptal davası açabilecektir.⁶

Yönetsel yargı yoluyla çevrenin korunmasında ikinci yol “tam yargı davası”dır. Tam yargı davası, yönetsel işlemlerden, yönetsel eylemlerden ve yönetsel sözleşmelerden dolayı ihlal edilmiş olan bir hakkın yerine getirilmesi, ya da uğranılan zararın giderilmesi anlamında kullanılmaktadır.⁷ Fakat, unutmama-

³ Çevrenin korunması ile ilgili maddelerin yer aldığı yasal düzenlemelerin bir kısmı şunlardır: 2872 sayılı Çevre Yasası, 1380 sayılı Su ürünleri Yasası (özellikle 20. Madde), Belediyeler Yasası (özellikle 15. Madde), Umumi Hıfzıssıhha Yasası (özellikle 4. Madde), İl İdaresi Yasası (özellikle 9. ve 11. Maddeler), Polis ve Selahiyetleri Yasası (3. ve 25. Maddeler).

⁴ A. Ş. Gözübüyük, *Yönetsel Yargı*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1993, s.101.

⁵ A. Ş. Gözübüyük ve T. Akıllıoğlu, *Yönetim Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992, s.235.

⁶ R. Keleş ve C. Hamamcı, *Çevre Bilim*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s.295. Çevre açısından iptal davasının işleyişi için bkz. M. Topçuoğlu, *Çevre Hakkı ve Yargı*, Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Ankara, 1998, s.157-170.

⁷ Gözübüyük, *Op. Cit.*, s.196-197. Çevre açısından tam yargı davasının işleyişi için bkz. Topçuoğlu, *Op. Cit.*, s.171-182.

mak gerekir ki, çevre ile ilgili konularda uğranılan zararlar, yönetimin eylem ve işlemleri arasında nedensellik bağının kurulması her zaman kolay olmamaktadır.⁸

Çevreyle ilgili davalara bir örnek vererek konuyu somutlaştırmak yararlı olacaktır. Danıştay'ın özellikle iptal davası yoluyla çevrenin korunması konusunda almış olduğu kararların birçoğu kamuoyu tarafından bilinmektedir. Bu yazıda örnek olarak Bergama-Ovacık'ta siyanürlü altın işletilmesi iznine karşı açılan iptal davasından söz edilecektir.

Bu dava önce İzmir 1. İdare Mahkemesi tarafından incelenmiş ve bu bölgede siyanürle altın işletilmesinin çevre açısından bir tehdit oluşturmadığı gerekçesiyle dava konusu işlemde hukuka aykırılık görülmemiştir. Bu karar daha sonra temyiz makamı olarak Danıştay tarafından incelenmiş ve yüksek mahkeme, "...insanın yaşama hakkını ve devletin de çevre sağlığını koruma, çevre kirlenmesini önleme, herkesin hayatını beden ve ruh sağlığı içerisinde sağlama ödevlerini dikkate aldığımızda, ÇED ve bilirkişi raporlarında da öngörülen olası risk faktörleriyle çalışan ve bu riskin gerçekleşmesi durumunda doğrudan ya da dolaylı olarak insan yaşamını etkileyeceği kesin olan siyanür liçi yöntemi ile altın madeni işletilmesine izin verilmesi yolundaki dava konusu işlemde kamu yararına uygunluk bulunmayarak İzmir 1. İdare Mahkemesi'nin kararının bozulmasına oybirliği ile karar verilmiştir" diyerek tercihini çevreden yana koymuştur.⁹

Danıştay aynı gerekçelerle Eskişehir-Taymaz'da da siyanürle altın işletilmesiyle ilgili verilen izni hukuka aykırı bularak iptal etmiştir. Danıştay'ın bu kararının bundan sonraki gelişmeler üzerinde etkili olacağı açıktır. Çünkü mahkemelerin vermiş oldukları yargı kararları, belli bir olayda ne yolda hareket edilmesi gerektiğini gösteren yardımcı hukuk kaynaklarındanır.¹⁰

III. SON ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİNİN ÇEVRESEL BOYUTU

Son Anayasa değişikliği ile çevre arasında doğrudan değil, dolaylı bir ilişkiden söz edilebilir. Çevrenin korunması ve geliştirilmesi konusunda Anayasa değişikliği sonrası "endişeler"i anlayabilmek için, öncelikle bu dolaylı ilişkinin nereden kaynaklandığını belirtmek gerekmektedir.

1. Uluslararası Ticari Tahkime Giden Sürecin Öyküsü

⁸ Keleş ve Hamamcı, *Loc. Cit.*

⁹ Y. Şahin, "Kalkınma mı, Çevre mi? Bergamalılar Tavrını Çevreden Yana Koydu", *Mülkiye*, Cilt: 23, Sayı: 216, 1999, s.359.

¹⁰ A. Ş. Gözübüyük ve T. Tan, *İdare Hukuku Cilt I Genel Esaslar*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s.116.

Ülkemizin seksenli yıllardan sonra serbest piyasa ekonomisi ağırlıklı bir ekonomik kalkınma modelini benimsediği bilinmektedir. Bu tamamen siyasal iktidarı elinde tutanların siyasal tercihlerine bağlı olduğundan bu çalışma açısından bir veri olarak ele alınmaktadır.

Türkiye, 1980 yılına kadar siyasal, ekonomik ve benzeri nedenlerle kamu sektörüne bıraktığı alanları, yeni dönemde özel sektöre bırakma gayreti içine girmiştir. Bu bağlamda öne çıkan kavramın (geniş anlamıyla) “özelleştirme” olduğu bilinmektedir. Serbest piyasa ekonomisinde mal ve hizmetlerin sunumunda mümkün olduğu kadar özel sektörden yararlanmak esas olduğu için yeni izlenen politikaların serbest piyasa ekonomisi açısından doğru olduğu açıktır.¹¹

Yine bu yeni gelişmeler ışığında özellikle altyapı yatırımlarında özel sektörün kaynaklarından yararlanma düşüncesiyle “yap-işlet-devret (YİD)” modelinin gündeme geldiğini belirtmek gerekir. Kısaca “altyapı yatırımlarının özel sektör eliyle yapılması, belli bir süre işletilmesi ve önceden belirlenen işletme süresinin sona ermesiyle kamuya devredilmesi”¹² şeklinde tanımlanabilecek olan YİD modeli, temelde bir finansman yöntemi olarak görülmektedir.¹³

Bu model ilk defa 1984 yılında 3096 sayılı yasayla gündeme gelmiştir. Bu yasayla Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) dışında özel hukuk hükümlerine tabi sermaye şirketi statüsündeki yerli ve yabancı şirketlerin elektrik üretimi, iletimi, dağıtımı ve ticareti ile görevlendirilmesinin düzenlenmesi amaçlanmıştır. Aynı modelin daha sonra Karayolları Genel Müdürlüğü dışındaki kuruluşların otoyol yapımı, bakımı ve işletilmesi ile görevlendirilmesi, sağlık hizmeti ve yerel hizmetler gibi başka alanlarda da uygulandığı görülmektedir.¹⁴

Bugüne kadar YİD modeline göre yapılan sözleşmeleri özel hukuk sözleşmeleri olarak nitelendiren yasalar, Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir. Çünkü Anayasa Mahkemesi YİD modeline göre yapılan sözleşmeleri kamu hizmeti imtiyaz sözleşmesi olarak nitelendirmiş, dolayısıyla bu sözleşme-

¹¹ Ancak burada tarafların, başta özelleştirme olmak üzere toplumun hemen her kesimini ciddi şekilde etkileyen konular üzerinde sağlıklı bir tartışma zemini bulamadıkları ya da bulmak istemediklerini belirtmek gerekmektedir. Tartışmanın “ya o ya bu” şeklinde devam etmesi, tartışma konusunun sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesini önemli ölçüde zorlaştırmaktadır.

¹² S. Çal, “İmtiyaz ve Kamu Hizmeti Kavramlarına Analitik Bir Yaklaşım Önerisi ve Bu Bağlamda Enerji Sektöründe Karşılaşılan Hukuki Sorunlara Getirilebilecek Çözüm Üzerinde Denemeler”, *Hazine Dergisi*, Sayı: 10, 1998, s.42.

¹³ YİD modelinin hukuki yönden kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. L. Duran, “Yap-İşlet-Devret”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 46, Sayı: 1-2, 1991, s.47-170.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. T. Tan, “Kamu Hizmeti İmtiyazından “Yap-İşlet-Devret” Modeline”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 47, Sayı: 3-4, 1992, s.313-318.

lerden kaynaklanan uyuşmazlıkların anayasal ve yasal düzenlemeler gereği yönetsel yargıda çözümleneceği sonucuna varılmıştır.¹⁵

Yeni Anayasa değişikliğiyle esasında, başta enerji sektörü olmak üzere, bazı alt yapı tesislerinin yap-işlet-devret (YİD) modeli ile yapılmasının önündeki Anayasa Mahkemesi engelini (!) aşılması istenmiştir. Anayasa Mahkemesi 1995 yılında 3974 ve 3996 sayılı yasalarla ilgili vermiş olduğu iptal kararlarında başta enerji sektörü olmak üzere bazı alt yapı hizmetlerinin “niteliği gereği kamu hizmeti” olduklarını, “kamu hizmetinin uzun süreli olarak özel sektöre gördürülmesinin ‘kamu hizmeti imtiyaz sözleşmesi’ olarak niteleneceğini”, bu durumda YİD modeliyle yapılacak enerji sektöründeki yatırım sözleşmelerinin “kamu hizmeti imtiyaz sözleşmesi” olacağını, dolayısıyla “Danıştay’ın incelemesi”nden geçmesi gerektiğini belirtmiştir. Oysa iptal edilen yasayla (ve benzeri diğer yasalarla) YİD modeli çerçevesinde yapılacak yatırımların “özel hukuk sözleşmesi” olacakları belirtilerek bir “özel hukuk kurumu” olan “tahkim”e gidilmesine olanak sağlanması hedeflenmiştir. Anayasa Mahkemesinin kararları doğrultusunda bir “kamu hizmeti imtiyaz sözleşmesi” olarak nitelendirilen YİD yatırım sözleşmelerindeki “tahkim” şartı, “Danıştay incelemesi”nde (idare hukukunda tahkim kurumunun olmamasından dolayı) hukuka aykırı bulunarak sözleşmelerden çıkarılmıştır.¹⁶

Anayasa Mahkemesi kararı birbiriyle ilişkili dört aşamadan oluşmaktadır: YİD’e konu olan hizmetlerin –örneğin enerjinin- niteliği gereği bir kamu hizmeti olması (1); kamu hizmetinin uzun süreli olarak özel sektöre gördürülmesinin kamu hizmeti imtiyaz sözleşmesi olarak nitelendirilmesi (2); imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinin Anayasal bir zorunluluk olarak Danıştay’ın incelemesinden geçmesi (3); YİD sözleşmelerini “özel hukuk sözleşmesi” olarak niteleyen hükümlerin Danıştay tarafından imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinden çıkarılması. Bu dört aşamadan ilk ikisi sadece siyasetler yönünden değil, uzmanlar tarafından da eleştirilmektedir. Örneğin teoride hangi hizmetlerin “kamu hizmeti” olarak sunulacağına ya da “kamu hizmeti” şeklinde sunulan hizmetin bu niteliğinin ne zaman kaldırılacağına yetkili olanlar siyasal iktidarlardır. Buna göre, teoride “nitelikçe kamu hizmeti” olan bir tür faaliyet olamayacağı belirtilmektedir. Çünkü, çeşitli mal ve hizmetleri topluma hangi kesimin sunacağına belirlenmesinde, sunulacak mal ve hizmetlerin özleri ve niteliklerinden daha çok, belli bir yerdeki topluma egemen olan iktisadi ve sosyal sistem etkili olmaktadır. Dolayısıyla, her faaliyet kamu hizmeti olmaya elverişlidir, fakat bu niteliği kazanması veya yitirmesi, yer ve zaman koşulları uyarınca si-

¹⁵ T. Tan, “İdare Hukuku ve Tahkim”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 3, 1999, s.4.

¹⁶ Y. Şahin, “Uluslararası Ticari Tahkime Giden Süreçte Yaşanlar Üzerine.” <http://www.liberal-dt.org.tr/at/at-ys1.htm> (12.09.2000).

yasi yöneticilerin iradesine bağlıdır.¹⁷ Anayasa Mahkemesi vermiş olduğu kararlarıyla siyasal iktidarların hareket alanını –belki bunu amaçlamamış olsa da daraltmıştır. Yüksek mahkemenin kararına göre, bir hizmetin niteliği gereği bir kamu hizmeti olup-olmadığını anlamak için Anayasa Mahkemesi'nin görüşlerini beyan etmesini beklemek gerekecektir.¹⁸

Yüksek mahkemenin kararındaki ikinci önemli belirsizlikte imtiyaz sözleşmesini tanımlarken kullandığı “uzun süre”dir. Süre kavramının oldukça göreceli olması, hangi hizmetin ne kadar süreyle özel sektöre gördürülmesi durumunda imtiyaz teşkil edeceği sorusunu akla getirmektedir.¹⁹

Bu şartlar altında siyasiler, -başta enerji sektörü olmak üzere- altyapı yatırımlarının önünde iki yüksek yargı organını engel (!) olarak görmüşlerdir.²⁰ Dolayısıyla bu iki engel (!), Anayasanın değiştirilmesi yoluyla aşılacak istenmiştir.

2. 4446 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun

Anayasa değişikliğiyle yukarıda kısaca özetlenmeye çalışılan güçlükler aşılacak istenmiştir. Buna göre, Anayasanın 47. maddesinin kenar başlığı “E. Devletleştirme ve Özelleştirme” olarak değiştirilmiştir. Yeni değişiklikle Anayasanın 47. maddesinin 2. fıkrasından sonra aşağıdaki fıkraların gelmesi öngörülmüştür:

“Devletin, kamu iktisadi teşebbüslerinin ve diğer kamu tüzelkişilerinin mülkiyetinde bulunan işletme ve varlıkların özelleştirilmesine ilişkin esas ve usuller kanunla gösterilir.”

Devlet, kamu iktisadi teşebbüsleri ve diğer kamu tüzel kişileri tarafından yürütülen yatırım ve hizmetlerin hangilerinin özel hukuk sözleşmeleri ile

¹⁷ L. Duran, *İdare Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1982, s.308-309. Kamu hizmeti, kamu hukukundaki yetki ve usul paralelliği ilkesi gereği hizmeti kuran organ tarafından kuruluşundaki usul kurallarına uyularak her zaman kaldırılabilir. Gözübüyük ve Tan, *Op. Cit.*, s.444.

¹⁸ U. Emek, “Kamu Hizmeti İmtiyaz Sözleşmeleri ve Uluslararası Ticari Tahkim”, *2 Aralık 1999 Tarihinde Rekabet Kurumu'nda Sunulan Tebliğin Yayınlanmamış Metni*, s.18.

¹⁹ Örneğin Emek, “eğitimciler ve pedagoglar tarafından çocuğun tüm ömrünü tayin ettiği söyleniyor. Türkiye’de kreş eğitiminde gibi önemli bir kamu hizmeti özel kreşlere de gördürülüyor. Şimdi kreşte geçen bu üç yıl kısa bir süre midir?” diye sorarak “uzun süre” kavramının göreceliğini ortaya koymaktadır. Ibid.

²⁰ H. Deveci, “Yeni Tür Kapitülasyon Neler Getirecek?”, *Birikim*, Sayı: 130, 2000, s.73. Uluslararası ticari tahkimin kabul edilmesinin zorunluluğuna işaret eden ve bu konuda sayısal verilerle bir değerlendirme yapan bir çalışma için bkz. O. Varlier, “Yap-İşlet-Devret Modeli ve Uluslararası Tahkim”, *Görüş*, Sayı: 40, 1999.

gerçek veya tüzelkişilere yaptırılabilceği veya devredilebileceği kanunla belirlenir.”

Değişiklikle gelen ilk fıkra ile özelleştirme Anayasal bir düzenlemeye kavuşmuş; ikinci fıkra ile artık YİD modeli ile yapılmak istenen hizmetlerin “özel hukuk sözleşmeleri” ile gerçek ya da tüzel kişilere yaptırılmasıyla ilgili yetki yasama organına bırakılmıştır.

Anayasa değişikliğiyle ayrıca Anayasanın 125. maddesi aşağıdaki gibi değiştirilmiştir:

“Kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinde bunlardan doğan uyuşmazlıkların milli veya milletlerarası tahkim yoluyla çözülmesi öngörülebilir.”

Bu değişiklikle imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinden doğan uyuşmazlıklarda tahkim yolu açılmıştır. Aslında 47. maddede yapılan değişiklikten sonra bu maddede bir değişikliğe gitmenin çok da anlamlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Amaç tahkim yolunu açmak olduğuna göre, 47. maddedeki değişiklik bunun için yeterlidir. Ancak daha önceki yıllarda yaşanan gelişmeler siyasal iktidarın yasa hazırlığında Anayasa Mahkemesi'nin ileri sürdüğü iptal gerekçelerini ve yönetsel yargıyı aşabilmek için aşırıya kaçmasına neden olmuştur.

Anayasa değişikliği kapsamında son olarak Anayasanın 155. maddesinin 2. fıkrası da aşağıdaki gibi olmuştur:

“Danıştay, davaları görmek, Başbakan ve Bakanlar Kurulunca gönderilen kanun tasarıları, kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleri hakkında iki ay içinde düşüncesini bildirmek, tüzük tasarılarını incelemek, yönetsel uyuşmazlıkları çözmek ve kanunla gösterilen diğer işleri yapmakla görevlidir.”

Anayasa Değişikliği, bir yönüyle daha önceki yıllarda yaşanan sorunları çözmüş gözükse de, yabancılik unsuru taşıyan uyuşmazlığın nasıl belirleneceği gibi, yeni sorunları da beraberinde getireceği açıktır.²¹

3. Anayasa Değişikliğinin Çevrenin Yönetsel Yargı Yoluyla Korunması

Üzerindeki Etkileri

Anayasada yapılan değişiklikle YİD modeli ile yapılan yatırımların artık “özel hukuk sözleşmeleri”ne tabi olmasının önünde bir engel (!) kalmamıştır. Siyasal iktidarın istediği olmuş, altyapı yatırımlarının finansmanında “tah-

²¹ Tan, *Op. Cit.*, s.23.

kim şartı” olmamasından dolayı çekingen davranan yabancı sermayenin öni açılmıştır.

Ortaya çıkan yeni durumun yabancı sermayenin ülkeye girişi için önemli fakat yeterli bir adım olmadığı bilinmesi gerekmektedir.²² Gelişmelerin ne yönde olacağını şimdiden kestirme olanağı bulunmamaktadır.

Buraya kadar anlatılanların çevreyle ilgisi nedir? Anayasa değişikliğinden sonra çıkarılan 4493 sayılı yasayla YİD kapsamında değerlendirilen hizmetlerin neler oldukları sıralanmıştır. Buna göre; enerji üretim, iletim, dağıtım ve ticareti ile, köprü, tünel, baraj, sulama, içme ve kullanma suyu, arıtma tesisi, kanalizasyon, haberleşme, maden ve işletmeleri, fabrika ve benzeri tesisler, çevre kirliliğini önleyici yatırımlar, otoyol, demiryolu, yeraltı ve yerüstü otoparkı ve sivil kullanıma yönelik deniz ve hava limanları ve benzeri yatırım hizmetlerinin yaptırılması, işletilmesi ve devredilmesi YİD modeli kapsamında değerlendirilmektedir.²³ Dolayısıyla bu hizmetler bundan sonra “kamu hizmeti” olarak nitelendirilmeyecek, bu hizmetlerin uzun süreli olarak özel sektöre gördürülmesi durumunda da “kamu hizmeti imtiyaz sözleşmesi”nden söz edilmeyecektir. Hal böyle olunca, bu hizmetlerle ilgili sözleşmeler özel hukuk sözleşmeleri olacağından Danıştay’ın (artık incelemesine değil) görüş bildirmesine de gerek kalmayacaktır.

Yukarıda sayılan hizmetlerin hemen hepsi ciddi şekilde çevre sorunlarına yol açabilecek olan yatırım alanlarıdır. Bu yatırımların “özel hukuk sözleşmesi” olarak nitelendirilmeleri, bu sözleşmelere “tahkim şartı”nın konulabilmesi anlamına gelmektedir. Bu tür yatırımlarda tahkim şartının bulunmasının “çevre” açısından sorun oluşturacağı ileri sürülmektedir.²⁴ İşte uluslararası ticari tahkimle (dolayısıyla son Anayasa değişikliği ile) çevre arasındaki ilişki bu noktada kurulmaktadır.

²² Bu konudaki bazı endişelerimiz için bkz. Şahin, *Loc. Cit.*

²³ U. Emek, “Özelleştirme Uygulamalarında Kamu Hizmeti İmtiyazı Devrinden Doğal Tekellerin Düzenlenmesine”, *İşletme ve Finans Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 169, s.82.

²⁴ Bkz. TMMOB. “Mimarlar Odası ‘Uluslararası Tahkim’e Olanak Sağlayıcı Düzenlemeleri Protesto Etmektedir. ‘Uluslararası Tahkim’ Türkiye’yi ‘Uluslararası Yağma’ya Açmaktadır.”19.08.1999 http://www.mimarlarodasi.org.tr/basin/1999061_6.html> (27.07.2000). Genel olarak tahkim karşıtı değerlendirmeler için bkz. Deveci, *Op. Cit.*, s.79; M. Soysal ve İ. Ertuğrul, *Kamu Hizmeti ve Tahkim*, KİGEM Yayınları, Ankara, 1999.

Yusuf ŞAHİN

Burada tahkimin ne olduğu, hangi türlerinin olduğu, hangi tür tahkimde ne tür prosedürlere yer verildiği gibi teknik konular üzerinde durulmayacaktır.²⁵ Ancak, tahkimle ilgili önemli birkaç konuya değinmek gerekmektedir:

1. Tahkim sözleşmesini düzenleyen tarafların kendileridir.²⁶ Diğer bir ifadeyle, yapılan yatırım sözleşmesine konulan tahkim şartı, ya da ayrıca düzenlenen tahkim sözleşmesi tarafların özgür iradeleriyle düzenlenmektedir.
2. Tahkim şartının olduğu bir yatırım sözleşmesinde taraflar arasında çıkan uyuşmazlıklarda “hakem”in tahkim sözleşmesi bağlamında karar vereceği bilinmelidir. Buna göre, çevre açısından ileride muhtemel zararları olabilecek olan yatırımlarda (ki YİD kapsamına alınan hemen her hizmet bu kapsamda ele alınabilir) tahkim sözleşmesinde çevreyle ilgili hükümlerin iyi düzenlenmesi gerekmektedir. Çevreyle ilgili düzenlemelerin tahkim sözleşmesinde olmaması durumunda yatırımcı daha sonra yapacağı çevresel yatırımların maliyetlerini hizmetin fiyatına yansıtma hakkına sahip olacaktır. Bu hataya düşmemek için, iyi bir tahkim sözleşmesi yapabilmek yeteneğine sahip olmak gerekmektedir.²⁷

²⁵ Uluslararası ticari tahkim sözleşmelerinin hazırlanması ve uyuşmazlıkların çözüm yolları hakkında geniş bilgi edinebilmek için bkz. C. Şanlı, *Uluslararası Ticari Akitlerin Hazırlanması ve Uyuşmazlıkların Çözüm Yolları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Hukuk Müşavirliği Yayın No: 3, İstanbul, 1996; M. T. Bırsel, “The Impact of International Arbitration Conventions and Bilateral Treaties on the Development of Commercial Arbitration in Turkey”, *İstanbul Marmara Hukuk Fakültesi (Prof. Dr. Selahattin Sulhi Tekinay’ın Hatırasına Armağan)*, Cilt: 11, Sayı: 1-3, 1999; Türkiye Barolar Birliği, *İdari Sözleşmeler ve Uluslararası Tahkim*, 16 Temmuz 1999 Tarihinde Ankara’da Gerçekleştirilen Panel. Türkiye’de halihazırda uygulanmakta olan örnek bir tahkim kurumu için bkz. TOBB, *TOBB Tahkim Şartnamesi İç Yönetmeliği ve Mevzuat*, Ankara, 1999.

²⁶ Bu konu üzerinde durulanlar, “Uluslararası Yatırım Uyuşmazlıklarının Çözüm Merkezi –the International Center for Settlement of Investment Disputes, kısaca ICSID-” adı altında Dünya Bankası bünyesinde yürütülen tahkim faaliyetlerini bir sorun olarak görme eğilimindedirler. Bu tahkim türünün diğerlerinden farkı, kararlarının taraf devletlerin yargı organları tarafından tanınmasına gerek duymadan uygulanması zorunluluğunu taşımasıdır. Bu tahkim mekanizmasının kararlarının üye ülkelerde “doğrudan uygulanması”, kararın uygulanacağı ülkelerdeki yargının “devre dışı bırakılması” şeklinde eleştirilerine maruz kalmaktadır. Oysa doğrudan uygulanacak olan karardır. Tahkim sözleşmesini iyi düzenleyen tarafın sonucundan çekinmesini gerektirecek bir durum olmasa gerekir. (Ayrıca yine OECD bünyesinde görüşmeleri devam eden “Yatırımlar Hakkında Çok Taraflı Uluslararası Anlaşma –the Multilateral Agreement on Investment, kısaca MAI-” da ICSID benzeri bir tahkim türü olarak yoğun eleştirileri almaktadır.). Her iki tür tahkim için de bkz. M. Altıntaş, “Uluslararası Yatırımların Korunması, Temel Uyuşmazlıklar ve Tahkim Kurulları”, *Hazine Dergisi*, Sayı: 10, 1998.

²⁷ İyi bir tahkim sözleşmesi yapabilmek için nelere dikkat edileceği konusunda geniş bilgi edinebilmek için bkz. U. Emek, “Kamu Hizmeti İmtiyazı Sözleşmelerinde Yer Alacak Uluslararası Tahkim Sözleşmelerinde Esas Alınması Gerekli İlkeler”, *14 Ocak 2000 Tarihinde Yapılan Ankara Barosu Hukuk Kurultayı 2000’e Sunulan Tebliğin Yayınlanmamış Metni*.

3. Yukarıda sayılan hizmetlerle ilgili yatırım kararlarının yönetsel bir işlem olmasından dolayı, daha yatırım sözleşmesi aşamasına gelmeden önce bu yönetsel işlemler aleyhinde yönetsel yargıda dava açma yolu halen devam etmektedir.²⁸
4. Yine yukarıda sayılan hizmet alanlarında yapılacak olan yatırımların hemen hepsinin Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) yapılması gereken alanlar olduğunun bilinmesi gerekmektedir.²⁹ Eğer bu yatırımları yapanların hazırlamış oldukları ÇED raporları Çevre Bakanlığı tarafından onaylanmışsa; bu onay işlemi de yönetsel yargıda dava konusu edilebilecektir.³⁰

Buraya kadar söylenenleri özetlersek, Anayasa değişikliğiyle ortaya çıkan yeni durum karşısında çevrenin tamamen hukuksal koruma dışında kaldığını söyleme olanağı bulunmamaktadır. Öncelikle tahkim düzenlemesine konu olan hizmetin görülmesine dönük yönetim tarafından alınan kararın iptali istenebilir (1). Bu hizmetlerin özel kişilerce gördürülmesi için yapılan sözleşmelere ya da ayrı bir sözleşmeye tahkim şartı konulabilir ve bu sözleşmede çevresel yatırımlara dönük hükümlere yer verilebilir (2). Yatırımı yapacak olan özel kişilerce yaptırılan ÇED raporları Çevre Bakanlığı'nın onayına tabidir (3). ÇED raporları üzerine verilmiş olan onay işleminin iptali için dava açılabilir (4). Bütün bu süreçte hala çevreye zarar veren bir durum varsa özel hukuk hükümleri çerçevesinde adli yargıda dava açılabilir (5).³¹

IV. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu yazıda son Anayasa değişikliği sonrası yaşanan tartışmalar, “çevre” açısından değerlendirilmiş ve aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

1. YİD modeli kapsamında değerlendirilen hizmetlerle ilgili yönetimin vermiş olduğu yatırım kararları aleyhine yönetsel yargıda dava olanağı devam etmektedir.
2. YİD modeli bağlamında gündeme gelen hizmetlerde tahkime gitmenin çevre açısından sorun olup-olmayacağını belirleyen en önemli faktör

²⁸ Türkiye Barolar Birliği, *Op. Cit.*, s.55 (Panel sonrası tartışmalarda Y. Sayman tarafından yapılan katkı).

²⁹ O. Uslu, *Çevresel Etki Değerlendirmesi*, Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Ankara, 1996.

³⁰ Aslında ÇED raporu onaylanmış ve faaliyete başlamış olan kişi ve kurumların kamu yönetimlerinin sorumluluk alanlarında hava, su, gürültü kirliliği gibi çevresel sorunlara yol açtıklarında kamusal gözetim ve denetime tabi olacakları açıktır. *Ibid.*, s.51.

³¹ Ancak 1990'lı yıllarda bile Yargıtay, çevre davalarına Medeni Kanun kapsamında bakmaya devam etmektedir. N. Turgut, *Çevre Hukuku*, Savaş Yayınevi, Ankara, 1998, s.59. Adli yargıdaki çevre davalarında bu tür dar yaklaşımların aşılması ve bir çoğu Cumhuriyet'in ilk yıllarında çıkarılan özel hukukla ilgili yasal düzenlemelerin günün koşullarına uyarlanması gerekmektedir.

“tahkim sözleşmesi”nin düzenleniş biçimidir. Örneğin sürekli “en son ve çevreye en az zarar veren teknoloji kullanma zorunluluğu” gibi bazı hükümlerle çevresel sorunların önüne geçmek mümkün gözükmektedir. Çünkü hakem “tahkim sözleşmesi”ne bağlı olarak karar vermektedir.

3. Uluslararası ticari tahkim bağlamında gündeme gelen yatırımlar her ne kadar imtiyaz sözleşmesi olmaktan çıkarılarak Danıştay incelemesi devre dışı bırakılmak istenmişse de, Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) yapmaktan muaf tutulmuş değildir. Bilindiği gibi ÇED’in onay makamı Çevre Bakanlığıdır. Bundan dolayı, yönetsel yargının ÇED ile ilgili davalara bakması devam edecektir.
4. Yukarıdaki süreçler sonucunda bir sonuç alınamaması durumunda adli yargıda dava açılarak çevresel zararların giderilmesi ve ortaya çıkan zararların tazmini istenebilir.
5. Çevrenin korunması ve geliştirilmesinde tek etkin rol oynayan yargı organı olarak Danıştay’ın ön plana çıkarılması gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Danıştay’ın çevresel davalarla gündemde olmadığı çok daha önceki dönemlere ait Yargıtay kararlarına bakıldığında; çevrenin korunması ve geliştirilmesine dönük bazı içtihatların, çok sınırlı sayıdaki çevreyle doğrudan ilgisi olmayan özel hukuk hükümlerine dayanılarak geliştirilmeye çalışıldığını belirtmek gerekmektedir.
6. Bugüne kadar ülkemizde ÇED üzerinde ciddi bir şekilde durulmadığı bilinmektedir. Çevre Bakanlığı’nın önüne gelen ÇED raporlarını inceleyecek personel konusundaki yeterliliği de ayrı bir tartışmanın konudur. Bu durumun pratikteki sonucu hemen her ÇED raporunun bakanlıktan onay alarak yatırımlara başlanması şeklinde olmuştur. Bu durumun değişmesi gerekmektedir.

Uluslararası ticari tahkimle ilgili gelişmeleri bir tür “yeni kapitülasyon” olarak görmek ve başta çevre olmak üzere önemli sorunları beraberinde getireceğini ileri sürmek gerçekleri yansıtmayacaktır. Uluslararası ticari tahkimin temelde yabancı sermaye yatırımlarının ülkemiz gibi gelişmekte olan ülkelere çekilmesinde etkin bir mekanizma olduğunun unutulmaması gerekmektedir.³² Ancak uygulamanın ne tür gelişmeleri beraberinde getireceği ise tamamen “siyasal” bir konudur.

Tahkim kurumunda “hakem”, önüne gelen sorunu “yargılama” yetkisi olan kimse olarak anlaşılmalıdır. Hakem iki tarafın üzerinde kendi özgür iradele-

³² U. Emek, “Yatırım Uyuşmazlıklarının Çözümünde Kapitülasyonlar ve Diplomatik Korumacı-
lıktan Uluslararası Tahkime”, *Finans Topluluğu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 1999, s.29.

riyle anlaşmış oldukları konularda taraflardan birisinin ihlali olup-olmadığını tespit eden, dolayısıyla objektifliğin esas olduğu bir mekanizmadır. Burada önemli olan tarafların tahkimle ilgili hükümleri sözleşmeye koyarken çok dikkatli davranmalarıdır. Bu ise pratikte siyasal bir konudur. İyi bir tahkim sözleşmesi yapmayan ve dolayısıyla –bu yazı bağlamında- çevresel zararların oluşmasına neden olan siyasal iktidarın tutumunun tahkimin bir kusuru olarak sunulması gerçekleri yansıtmayacaktır.

Çok kısa bir süre önce yaşanan bir gelişme bunun en tipik örneğidir. Enerji Bakanlığı kendi istediği ve YİD sözleşmelerini özel hukuka tabi tutmaya olanak veren anayasal ve yasal düzenlemeler yürürlüğe girmiş olmasına rağmen, yeni kurulacak bir takım elektrik santrallerine ilişkin olarak idareyle özel girişimciler arasında yapılacak sözleşme tasarılarını imtiyaz olarak, yani kamu hukukuna tabi olarak düzenleyip Danıştay’ın görüşüne sunmuştur. Danıştay ise (önce 1. Daire ve arkasından İdari İşler Kurulu) , bu sözleşmelerin 4493 sayılı yasa uyarınca artık özel hukuka tabi olduğunu ve bunların bundan böyle Danıştay’a gönderilmemesi gerektiğine karar vermiştir (1. Dairenin 14.4.2000 ve İdari İşler Kurulu'nun 4.5.2000 tarihli kararları). Buna göre ya Enerji Bakan(lığı) geçen yıl kamuoyunu yanıltmıştır ve aslında YİD sözleşmelerinin hukuksal rejimi ile enerji yatırımlarının gerçekleştirilmesi arasında herhangi bir bağlantı yoktur; ya da bürokratları sayın Bakanın belirlediği politikaların tam tersi uygulamalar yapmaktadırlar.³³

Yukarıdaki gelişmelerde eğer bakan(lık) kamuoyunu yanıltmışsa “siyasal etik” yoksunluğundan; eğer bürokratlar bakan(lığı) yönlendirmişse “siyasal iktidarsızlık”tan söz edilebilir. Diğer bir ifadeyle her iki durumda da sorun yine “siyasal”dır.

KAYNAKÇA

- ALTINTAŞ, M.A., “Uluslararası Yatırımların Korunması, Temel Uyuşmazlıklar ve Tahkim Kurulları”, Hazine Dergisi, Sayı: 10, 1998
- BİRSEL, M. T., “The Impact of International Arbitration Conventions and Bilateral Treaties on the Development of Commercial Arbitration in Turkey”, İstanbul Marmara Hukuk Fakültesi (Prof. Dr. Selahattin Sulhi Tekinay’ın Hatırasına Armağan), Cilt: 11, Sayı: 1-3, 1999
- BOYACI, E. K., “Mahkeme Kararlarında Çevre Sorunları”, Yargıtay Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 1-2, 1990

³³ A. Ulusoy. “Enerji Bakanlığı ile Danıştay rolleri mi değişti?” <<http://www.liberal-dt.org.tr/at/at-au1.htm>> (10.09.2000).

Yusuf ŞAHİN

- ÇAL, S., “İmtiyaz ve Kamu Hizmeti Kavramlarına Analitik Bir Yaklaşım Önerisi ve Bu Bağlamda Enerji Sektöründe Karşılaşılan Hukuki Sorunlara Getirilebilecek Çözüm Üzerinde Denemeler”, Hazine Dergisi, Sayı: 10, 1998
- DEVECİ, H., “Yeni Tür Kapitülasyon Neler Getirecek?”, Birikim, Sayı: 130, 2000
- DURAN, L., İdare Hukuku, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1982.
- DURAN, L., “Yap-İşlet-Devret”, AÜSBF Dergisi, Cilt: 46, Sayı: 1-2, 1991
- EMEK, U., “Yatırım Uyuşmazlıklarının Çözümünde Kapitülasyonlar ve Diplomatik Korumacılıktan Uluslararası Tahkime”, Finans Topluluğu, Yıl: 1, Sayı: 1, 1999
- EMEK, U., “Kamu Hizmeti İmtiyaz Sözleşmeleri ve Uluslararası Ticari Tahkim”, 2 Aralık 1999 Tarihinde Rekabet Kurumu’nda Sunulan Tebliğin Yayınlanmamış Metni.
- EMEK, U., “Kamu Hizmeti İmtiyazı Sözleşmelerinde Yer Alacak Uluslararası Tahkim Sözleşmelerinde Esas Alınması Gerekli İlkeler”, 14 Ocak 2000 Tarihinde Yapılan Ankara Barosu Hukuk Kurultayı 2000’e Sunulan Tebliğin Yayınlanmamış Metni.
- EMEK, U., “Özelleştirme Uygulamalarında Kamu Hizmeti İmtiyazı Devrinden Doğal Tekellerin Düzenlenmesine”, İşletme ve Finans Dergisi, Yıl: 15, Sayı: 169.
- ERİM, R., “Türkiye’de Yasama, Yürütme ve Yargının Çevre Sorunlarına Yaklaşımları”, İnsan Çevre Toplum, içinde (Ed.) R. Keleş, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Ş., Yönetmelik Yargı, Turhan Kitabevi, Ankara, 1993.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Ş. ve Akıllıoğlu, T., Yönetim Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Ş. ve Tan, T., İdare Hukuku Cilt I Genel Esaslar, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.
- HAMAMCI, C. ve Keleş, R., Çevrebilim, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.
- SOYSAL, M. ve Ertuğrul, İ., Kamu Hizmeti ve Tahkim, KİGEM Yayınları, Ankara, 1999.
- ŞAHİN, Y., “Kalkınma mı, Çevre mi? Bergamalılar Tavrını Çevreden Yana Koydu”, Mülkiye, Cilt: 23, Sayı: 216, 1999.

- ŞAHİN, Y. “Uluslararası Ticari Tahkime Giden Süreçte Yaşananlar Üzerine.” <<http://www.liberal-dt.org.tr/at/at-ys1.htm>> (12.09.2000).
- ŞANLI, C., Uluslararası Ticari Akitlerin Hazırlanması ve Uyuşmazlıkların Çözüm Yolları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Hukuk Müşavirliği Yayın No: 3, İstanbul, 1996.
- TAN, T., “Kamu Hizmeti İmtiyazından “Yap-İşlet-Devret” Modeline”, AÜSBF Dergisi, Cilt. 47, Sayı: 3-4, 1992.
- TAN, T., “İdare Hukuku ve Tahkim”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 32, Sayı: 3, 1999.
- TMMOB. “Mimarlar Odası ‘Uluslararası Tahkim’e Olanak Sağlayıcı Düzenlemeleri Protesto Etmektedir. ‘Uluslararası Tahkim’ Türkiye’yi ‘Uluslararası Yağma’ya Açmaktır” 19.08.1999. <<http://www.mimarlarodasi.org.tr/basin/19990616.html>> (27.07.2000).
- TOBB, TOBB Tahkim Şartnamesi İç Yönetmeliği ve Mevzuat, Ankara, 1999.
- TOPÇUOĞLU, M., Çevre Hakkı ve Yargı, Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Ankara, 1998.
- TURGUT, N., Çevre Hukuku, Savaş Yayınevi, Ankara, 1998.
- Türkiye Barolar Birliği, İdari Sözleşmeler ve Uluslararası Tahkim, 16 Temmuz 1999 Tarihinde Ankara’da Gerçekleştirilen Panel.
- ULUSOY, A. “Enerji Bakanlığı ile Danıştay rolleri mi değişti?” <<http://www.liberal-dt.org.tr/at/at-au1.htm>> (10.09.2000).
- USLU, O., Çevresel Etki Değerlendirmesi, Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Ankara, 1996.
- VARLIER, O., “Yap-İşlet-Devret Modeli ve Uluslararası Tahkim”, Görüş, Sayı: 40, 1999.